

HƏSBİ-HAL

1

Bir millətin tərəqqi və tədənnisini bilmək üçün o millətin məktəblərini, daha doğrusu ibtidai məktəblərini görmək kifayət edir. Avropaya meydan oquyan Almanıyanın, qoca cana düşürən Japonıyanın bütün bu tərəqqiyyati-ciddiyyələri həp ibtidai məktəblər sayəsindədir.

Türkiyədə əsnayi-inqilabda vüqə gələn müvəffəqiyyətlər, qılıc parlıtısından, qol zorundan ziyadə məktəb tərbiyəsinə və o məktəbləri idarə edən müəllimlərə mədyundur.

Demək ki, bir millətin hər halını tədqiq etmək üçün ən doğru me'yar, ən kəsdirmə yol o millətin məktəbləridir. Dünyada hər iş, hər hərəkət bir qanuna, bir rəhbərə möhtacdır ki, o rəhbər də olsa-olsa yenə məktəblər ol bilir. Hər kəs yaşamağa möhtacdır. Rahat və məs'ud yaşamaq üçün də xüsusi bir məslək, bir iş tutmaq iqtiza edər. Lakin hər iş sahibi öz işini layiqilə becərə bilmək üçün bəhərhal qüsurlarını anlayıb, sənətində mahir olmalıdır, o məharəti bizə öyrədən şey isə elmdir, məktəbdir. Zira elmi-iqtisad bilməyən bir tacir mənfəət yerinə zərər görür. Tarixi-ədyan, fəlsəfeyi-din bilməyən bir xoca hidayət, şəriət yerinə səfsətə, zəlalət toxumu saçır.

Elmi-ziraətdən başı çıqmayan bir mülkədar, yaxud əkinçi buğda əkərsə çavdar biçər, həndəsə bilməyən bir me'mar qübbə ilə uğraşırken divarları çatlamış bulur.

Tə'lim və tərbiyədən anlamayan bir müəllim tənvi-əfkar edəcək yerdə fəsadi-əxlaqə bais olur. Fəzilət yerinə rəzalət öyrədir, elm yerinə cəhalət törətmiş olur.

Məktəb təbiətin bir mə'kesi-həqiqisidir. Aləmi-təbiətdə hər nəyə təsadüf etsək onun ən mükəmməl tarixini, ən gözəl nümunəsini məktəb sıralarında görə biliriz. Hasili hər hanki məsləkə süluk etsək məktəb otağını ziyarət etməkdən müstəğni ola bilməyiz. Lakin məktəb də "məktəb" nami-məcləbəsinə haqqilə layiq olmalıdır. Şimdiyə qadar məktəblərimiz bir ətalətxanədən başqa bir şey deyildi. Hətta nazif bir nəzərlə tədqiq edəcək olsaq, o pərişan hal şimdi belə hökmfərma olmaqdadır. Bir çox məktəblərdə müəllimlər vaxt öldürməkdən başqa bir şeyə yaramıyolar. Daima şagirdlərdən miskinənə bir inqiyad, cahilanə bir itaət istərlər. Dərsləri hərfi-hərfinə tutuquşu kibi əzbərlətməyi kəndilərinə üsuli-cədid zənn edib öz-özlerini aldatıyolar.

Ciddi müəllim pək şərəfli, pək böyük bir adamdır; əgər üsulitə'limi və öz vəzifəsini bilir. Cahil müəllim pək bayağı, pək aşağı bir insandır, əgər həddini aşib tə'lim və tərbiyə meydanına atılırsa...

Qafqasiyanın yedi, səkiz yıl bundan əvvəlki halı xatirdədir. Məktəb naminə iki-üç evcik ya var, ya yox idi. Allaha şükür, bu son zamanlarda ötədəbərində beş-üç məktəbə təsadüf etmək mümkündür ki, bu da şayani-təbrik bir haldır. Lakin təəssüf ediləcək bir nöqtə varsa, o da bu məktəblərin nasıl idarə olunmasıdır. Hey'əti-idarənin kimlərdən və nə nev ə'zalardan mütəşəkkil bulunmasıdır. Məsələn: bir köydə, qəsəbədə, ya bir şəhərdə bir məktəb tə'sis etmək üçün ilk öncə bir seçki vüqu bulur. Təbiidir ki, seçki işi ümumə aid və əksəriyyəti- araya tabedir. Rə'yə iştirak edilir isə yüzdə doqsan beş payı təcrübəsiz, elmsiz, onun- bunun ağzına baqanlardır.

Açıq tə'bir ilə fanatizm əsirləri, cəhalət qurbanlarıdır. Yerdə qalan beş nəfər isə az-çox tə'lim və tərbiyə işinə vaqif olsa belə, nə yapsınlar! Əksəriyyəti-araya malik olamayıb yoq hökmündə qalırlar. Ən nihayət seçki xitam bulur, bir taqım mühafizəkarlar ə'zalığa səlahiyyət qazanıb mükəmməl bir idarə vəucudə gəlmiş olur. Şimdi hey'əti-idarə bu səlahiyyət və müvəffəqiyyətlərində həqirmi?

– Əsla...

Həqiqəti-hal nəzər diqqətə alınır isə həpsi nüfuzlu, mö'təmid, xalq arasında özünə məxsus bir heysiyyətə malik olan adamlardır. Yalnız işin uyğunsuzluğu məzkur hey'ətin dəröhdə etdikləri və mübaşir olduqları işdə həqqilə dərın bir vüquf və təməyyüzə malik olmamalarıdır. Onun için də tə'sis edilmiş məktəbə lazım olan fədakarlıqlar ifa ediləmiyor. Tə'lim və tərbiyədə haizi-əhəmiyyət olan nüqtələr bütün nəzəridiqqətdən qaçınılıyır. Sadə "üsuli-cədid" ünvanilə iktifa edilib, əski, pozuq müəssisələrdən daha bərbad bir surətdə qarışib gediyor. Yarımıyamalaq bir nümayişdən başqa hiç bir sağlam nəticəyə müvəffəq olunamıyor. Hey'ətin ədəmi-isabətindən istifadə edərək bir taqım cahil, təcrübəsiz, fənni-tərbiyəyə biganə adamlar da dürlü-dürlü yaltaqlıqlar, iltimaslar sayəsində dərş işlərinə daxil olub ortalığı zirü zəbər ediyorlar. Yarınkı gün qəzetə sütunlarına göz gəzdürirsən; filan məktəb bağlandı, filan qıraətxanə Allahın rəhmətinə getdi, filan müəssisə qapadıldı. Fəqət niçin? Cəhalət!

İran məclisi-milliyəsinin bugünkü halı hər kəsə mə'lumdur. Hər işdə bir tərəddüd, hər təşəbbüsdə bir qətiyyətsizlik görünməkdədir. Biçarə millət də müvəffəqiyyətsizliklərini düşünərək yürək oğuşdurmaqdan başqa bir şey yapamıyır;

Fəqət bais kim?.. Yenə millət kəndisi.

Səbəb nə?.. Yenə cəhalət!

İranlı arqadaşlarımdan birilə İran intixabati haqqında dərdləşirdik. Diyor ki, haman intixabat başlar-başlamaz, görürsən ki, filan şəhərdə, ya filan gündə xalq bir-birinə girib çıqıyolar. Kimi seçəlim? Seçmiyəlim? Nihayət, ya qolu zorba nüfuzlu, fəqət cahil bir xanı, yainki günü keçmiş, qaimül-meyl, saimün-nəhar ağsaqal bir xocanı məclisimilliyəyə doğru fırlatıyolar. Şimdi bu müstəbid, cahil xan, yaxud şu mö'min, zahid xoca ingilis, rus politikasının qarşısında nə yapa bilir? Təbii hiç... Yapacaqları bir iş varsa, o da biçarə millətdən ayda bir qaç yüz tümən məb'usluq haqqı naminə cib xərci almaqdır. Bu hal 34 sənə əvvəl Türkiyə məclisi-məb'usanında da vüqu buldu. Lakin son inqilabda, yə'ni iki yıl əvvəl "İttihad və tərəqqi" cəmiyyəti hürriyyəti istirdad edər-etməz, seçki məsələsinə əsla nəzəridiqqətdən çıqarmadılar. Məmləkətin hər tərəfinə dağılıb cəmiyyət şö'bələri tə'sis edilər. Söz ilə, dil ilə, qorqu ilə, xülasə bir istibdadi-əhraranə ilə xalqı, avam camaatı huşlu, başlı, qanlı, canlı, zəki, fəal məb'uslar intixabına vadər etdilər.

Bu üsulun nümunəsini İstanbulda belə görmək mümkün idi. Fəqət onların bu təşəbbüsəti sayəsində məb'usların üçdə iki payı ancaq məb'usluq naminə layiq zatlar ola bildi. Üçdə bir payı isə yenə "əski tas, əski hamam!" tə'birinə ləyaqət qazananlardır ki, onlar da bir taqım dişi düşmüş paşalardan, nüfuzlu mülkədarlardan, ağıl qaçmış xocalardan və Ərəbistan yadigarlarından ibarətdir. Məclis işə başladığı zaman diqqət edəcəək olsan, görürsən ki, kimi dıšarıda cığara içməklə məşğul, kimi də məclisin müzakirəsinə ağıl irdirə bilməyib uyumağa

amadə kibi görünür. Gənc qəhrəmanlar isə hər tərəfdən peydərpey od yağdırıyorklar, odlu fikirlər saçıyorlar. Mevzui-bəhs edilən maddələrdə hər kəs kəndi hissiyyatını dinləyib iste'dadına görə sözə iştirak ediyor. Hər biri təcrübəli, mühakiməli, diplomalı olduğu halda yenə söyləyəcəyi sözlərdə ixtisas "ispetsializm"ə riayət etməkdən çəkinmiyor. Biri elmi-iqtisadda mütəxəssis və təcrübəkar isə iqtisad məsələsinə ən çox bəyani-fikir edən o olur. Biri siyasi isə o da siyasiyyata aid bir çox mütaliat sərf ediyor. Hasil, müxtəlif işlərdə, müxtəlif əfkara malik olduqları halda "təqsimi ə'mal" qanununa riayət edər, hər kəs öz iste'dad və ixtisasına görə söz söyləyər, onun için də bütün Avropanın nəzəri-diqqətini cəlb etdilər. Hüriyyət və heysiyyətə malik bir millət olduqlarını isbat elədilər. Lakin bu müvəffəqiyyətlərin başlıca səbəbi ittihad və tərəqqi cəmiyyətinin əl altından yapıdığı istibdadihüriyyətərvəranədən başqa bir şey deyildir. Bir qətiyyəti-riyaziyyə ilə müsbətdir ki, Asiyada, Japoniyadan başqa hər tərəfə baqsan yüzdən 99 pay avam, bir pay ancaq iş bilir, maarifdən anlar adamlardır.

Rə'y məsələsinə gəldikdə təbiidir ki, qələbə avam, cahil tərəfində olacaqdır. Cühələ isə elmin fəzilətini və nə yolda iləriləməsini təqdir etməz, çünki cahildir. Maarif sevən adam hiç bir zaman cahil qalmaz idi, şübhəsiz, təhsil edib alim olmuş olurdu.

Fəqət şimdi nə yapmalı? Hər işimizə müdaxilə edən də yenə onlar... Yeganə bir çarə varsa hər kəs, daha doğrusu, gözü açıq adamlarımız insafi araya qoymalı, şəxsiyyətdən, qərəzkarlıqdan vaz keçməli, hər işi iş sahibinə tapşırmalı, hər seçkidə də yuqarıdakı istibdadihəraranəyi unutmamalı və hər işdə, hər təşəbbüsdə ixtisas və iste'dadı nəzəri-diqqətə almalıdır.

Sözümüz pək uzun sürdü. Nərdən başladıq, nərdə bitirdik. Yazmış olduğum şu dağınıq fikirlər xəyalımda belə yoq idi. Tə'lim və tərbiyəyə aid bir qaç sətir yazmaq istərkən dağdan-daşa, dərədən-təpəyə düşdük. Fəqət hər məktəbin ilk əsası onun tə'sisindən və hey'ətiidarəsindən başladığı için yenə faydasız çıqmaz zənn edərim. İnşallah gələcək nömrələrdə bir qaç dəfə tə'lim-tərbiyə haqqında həsbi-hal edəriz.

HƏSBİ-HAL

2

Tə'lim və tərbiyə haqqında veriləcək atidəki mə'lumat bir taqım mevsuq mənbələrə istinad edər. Onlar için mütləsi faydasız olmaz zənn edərim.

Tərbiyə (pedaqogika) nədir? Və nə yapmalıdır? Alman hükəmasından filosof Kant diyor: "Tərbiyə, təbiəti-bəşəriyyənin bütün qabiliyyətlərini müntəzəmən və mütənəsbən təməniyyə etdirməli və bütün insanları qayeyi-müqəddərinə isal eyləməlidir".

İngilis hükəmasından Lokk da diyor ki, "Tərbiyə insanları fəzilətli, cəmiyyətə faydalı və kəndi məsləklərində məharətli bir hala gətirmək için ən qolay və qısa olan

üsuldur”.

Filosofi-şahir Herbert Spenserə gəlinəcə, o da: “Tərbiyənin qayəsi bizi mükəmməl surətdə yaşamağa hazırlamaqdır” deyir. Şimdi bu cümlələri vücudə gətirən kəlmələr bir- birinə pək bənzəmiyorsa da nəticə və qayə bir olduğu dərhal nəzərə çarpıyor. Fənni- tərbiyənin insanları bəxtiyar edəcəyi, parlaq və məs’ud bir həyata nail eyləcəyi hər kəscə müsəlləm bir həqiqət olsa gərəkdir. Lakin tərbiyənin eyi bir nəticəyə vasil olması mürəbbiyələrin, müəllim, əfəndilərin səviyyəyirfanına, təşəbbüsəti-ciddiyyəsinə bağlıdır. Onun için müəllim “elmi-həyat”, “elmi-ruh”, “elmi-əxlaq” kibi tərbiyə xüsusunda lazım olan şərtlərə vəqif olmalıdır. Kamilən olmasa belə səthi surətdə bilməsi faydadan xali deyildir.

Elmi-həyat, məktəb şagirdlərinin yeyib-içmək, gəzib-oturmaq, zəif və qüvvətli olmaq kibi hallarından bəhs edər. Bədənin və bədəndə olan nəşvü nümanın hanki tə’sir ilə və nə səbəblə dəyişə biləcəyini göstərir.

Elmi-ruh, çocuqların fikrini, hissiyatını, əxlaqını öyrənib bilmək için böyük bir vasitədir. Onunla (elmi-ruh ilə) şu təbii halların təcəlli və təhəvvülünü, hanki tə’sirlər ilə dəyişdiyini və nə surətdə tərbiyə və islah ediləcəyini bir dərəcəyə qədər bilmək mümkündür.

Elmi-əxlaq isə xeyir və şərin nədən ibarət olduğunu, tərbiyədə nasil bir qayə tə’qib edildiyini və həyatın nə tərəfə sürükləndiyini öyrətir.

Xülasə, bu üç elm fənni-tərbiyə için birər mühüm əsas təşkil eder. Bir məktəb otağına girilsə, orada olan şagirdlərin çöhrələrinə (fizyanomiya) diqqət edilsə bir- birinə bənzəmədikləri dərhal gözə ilişər, çöhrələri müxtəlif olduğu kibi, əxlaq və təbiətləri də müxtəlif olacağı şübhəsizdir. Bə’zi çocuqlar inadçı, söyüşən, bə’ziləri həlim, dalğın, kimisi haylaz, yaramaz, kimisi də çin fikirli və zərif olur.

Onların təbiətlərində bu itxilaf olduğu halda bə’zi vaqt da birdənбир bu əxlaqlar dəyişməyə yüz tutar, biri inadçı ikən yumşaq, biri miskin ikən zəki və fəal olur.

Bu səbəblərə məbni yekrəng bir tərbiyə daima mənfəət yerinə zərər verir. Bir müəllim elmi-ruh yardımilə bu müxtəlif təbiətlərin cərəyanını nəzəri-diqqətə almalıdır ki, çəkdiyi zəhmətlər hədəf olmasın. Bir müəllim bir artist qadar ruhaşına və təbiətşünas olmalıdır.

Lakin bir çəq həriflər də var ki, məzkur şəraiti öyrənir də tətbiq edəməz, yəne zəhmətləri nəticəsiz qalır, çünki hər məsləkdə olduğu kibi, tə’lim və tərbiyə için də hər müəllimdə azacıq iste’dad bulunmalıdır. Nəzəriyyat pək də fayda verməz.

Bir çəq çəq anadan doğduğu gündən e’tibarən yedi-səki yaşına qadar ata-anası yanında yaşar, qoşar, ev tərbiyəsi, ailə tərbiyəsi alır, sonra da məktəb otağını ziyarət edər; arzusuna, istəyinə görə beş, on, on beş il də məktəbdə keçirir.

Şimdi ev tərbiyəsi ilə məktəb tərbiyəsinin hər ikisi çocuqlarda dürlü-dürlü tə’sirlər bağışlar, bir çəq çəq evdə ata-ana tərbiyəsi sayəsində xəluq, çalışqan, müteşəbbis bir qəhrəman olduğu halda məktəbdə davam edər-etməz əxlaqı, təbiəti büsbütün dəyişir, fəna, uyğunsuz bir hal kəsb etmiş olur.

Bu halı törədən xassə isə yoldaşlarından, arqadaşlarından aldığı əxlaqlar, müəllimlərdə, mürəbbilərdə gördüyü əhəmiyyətsizliklərdir və bu tə’sirlərin ən əhəmiyyətli də yəne müəllimlərə rəcedir. Müəllimlər tərbiyədən anlayanlardan

olsalar, şübhəsiz ki, nə məktəbdə, nə də məktəblilərdə (məktəb şagirdləri) müzürri əxlaq, fəna təbiətlər bulunmaz; bulunsa da pək səthi, pək tə'sirsiz qalır. Şimdi bu məsələnin bir də əks tərəfi var, nasil ki, bir çocuq evdə pək sırtıq və əxlaqsız olduğu halda bir məktəbə girər- girməz də haman dəyişir, inanılmayacaq dərəcədə zəki və uslu olur.

Ailə, məktəb tərbiyəsindən başqa bir də tərbiyəyi-ümumiyyə vardır ki, məktəb təhsili ikmal edildikdən sonra 35, 40 yaşına qadar insanda dəvam edər. Bu tərbiyə yalnız mühiti- ümumiyyə rəcə bir tərbiyədir.

Çoq zaman mühiti-ümumi, insanın ailə içərisində, məktəblərdə aldığı tərbiyəyi bütöünü dəyişdirib başqa bir ələmə, başqa bir cərəyana tabe edər. Bu xüsusda maddi və mə'nəvi bir taqım tə'sirat insanın aldığı tərbiyələri zirzəbər edəcək dərəcədə məsləkinə müğayir hallara sevgə edə bilir.

Azacıq muşikafanə bir nəzərlə baqılsa deyilə bilir ki, bütöün bu tərbiyələrin ən əhəmiyyətlisi, ən müqəssiri olsa-olsa yenə tərbiyəyiümumiyyə (tə'siri-mühit) ola bilir. Yalnız mühiti-ümumi tə'sirindən yaqayı qurtaracaq bir müəssir var ki, ona da (nəfs) deyilir. Nəfs əksəriyyəni ilərki tərbiyələrə tabe olmaqdan varəstə ola bilməz, lakin mətanəti-fevqəladəyə malik olan insanlarda isə daima qabili-təhəvvül, daima qabili-islahlıdır.

Ailə tərbiyəsi və vücud sağlamlığı (səhhəti-bədən) həyatibəşəriyyənin ən mühüm əsasını təşkil edər. Vücudun sağlamlığının yeganə səbəbi və müəssiri isə ata-anadır.

Bir çocuqlar anadan xəstə doğar. Xəstə yaşar və xəstə bir vücud ilə tərki-həyat edərlər. Bu xəstəliyi icad edən ata-anadan başqa kimsə deyildir. Çünki bir çocuq xəstəlikləri irsi olaraq evlədə intiqal edər. Çocuğun atası anasına nisbətə pək az irasi-məzərrət etmiş olur. Çocuqlara sirayət edən xəstəliklərdə ən dərin fəlakətlərə yol açan analardır. Çünki çocuq ana rəhminə düşdüyü zamandan başlayaraq doqquz ay qadar qanından, təvəllüddən sonra da sütündən bir çocuq müzürri səhhəti-təcdiyat ilə illətlənir və mühlik mərzələyə düşər olur. Biçarə mə'sum böyüdükcə vücudundakı təhlükəli xəstəliklər də onunla bərabər böyüməyə başlar. Bir çocuq ilə dünyaya gələn xəstəliklər ata-anasının irtikab etdiyi naqabili-əfv bir günahdan başqa bir şey deyildir. İştə, Herbert Spenserin ata-analara kitabən söylədiyi şu qısa cümlə şayani-təammüldür: "Qəvaidi-səhiyyəyə hər bir müxalifət, bir günahi- maddidir". Bir çocuqlar da olur ki, ata-anasından hiç bir vəchlə məasir olmadığı halda yeyəcəyi, içəcəyi, geyəcəyi yüzündən xəstələri, tənəffüs etdiyi hava, hərəkətsizlik, valideynin qeydsizliyi bütöün-bütöün səhhətini ixlal edər. Çocuqları təmiz, saf bir havada yaşatmaq, sihi bir surətdə bəsləmək, sıq-sıq yıqamaq, oynamaqdan, o yan-bu yana qaçmaqdan mə'nə etməmək, müzürri-səhhət libas geydirməmək, sərbəstliyinə mane olmamaq... ata-ana için boyun borcu qadar mühüm birer vəzifədir. Hər şeydən əvvəl çocuqların yeyib-içəcəkləri nəzəri-diqqətə alınmalıdır. Çocuq yemək (xörək) müzürri-səhhət olduğu kibi, az yemək də faydalı deyildir. Yeməklərdə ən çocuq diqqət ediləcək nüqtə bəsləyici (müqəddi) olmasıdır. Yemək, qarını doldurmaq, yaxud ləzzət duymaq için də deyildir. Bəlkə həyatı idarə etmək, vücudu bəsləmək içindir. Bir də ən çocuq diqqət ediləcək şey yeməklərin müqərrər, müntəzəm bir

saətdə, bir zamanda olmasdır. Yoqsa hər saətdə, hər yarım saətdə ağızda (saqqız çeynər) kibi bir şey yuvarlamaq, bütün-bütün müzürri-səhhətdir. Çünki bu hal həzmi, mə'dəyi xərab etməkdən başqa bir şeyə yaramaz.

Fəqət bu qaydayı gözetəcək, nəzəri-diqqətə alacaq kimlərimiz var!? Qafqasiyada çocuq tərbiyəsindən anlayan qaç anaya təsadüf edə biliriz? Çocuq tərbiyəsinə diqqət etmək için tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz? Hər hanki qəzetəyə baqsan millət böylə? Vətən şöylə? olmalı kibi bir çoq məqalələr, xülyalar görünür. Lakin xülya ilə, boş xəyal ilə iş aşarmı? Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiyyətini, tərəqqi və səadətini kimdən bəkləyə biliriz? Beli bükülmüş, ətəh və ətalətə uğramış ixtiyarlardanmı? Bir taqım biqeyd, laübalı gənclərdənmı? Yaxud saf, təmiz, mə'sum, ləkəsiz nevzadlardanmı? Şübhəsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələcəyinə ağılayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa, ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çırpınan mə'sumlar ola bilir. Fəqət bu nevzadların yeyib-içməsinə, geyinib gəzməsinə, tə'lim və tərbiyəsinə diqqət edəcək analar nerdə? Erkek qisminin maddi surətdə doğub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kibi, mə'nəviyyatca da münəvvərəlfikr, tərəqqipərvər olmalarına yenə yeganə vasitə qadınlardır, demək ki, tərəqqinin ilk vasitəsi qadın və qız məktəbləridir.

HƏSBI-HAL

3

Ayşə Sədiqə xanım "Tə'lim və tərbiyə" adlı kitabında diyor ki: "Çocuqlara hər kim olsa dərs verir, fəqət tərbiyə və əxlaq dərşini hər kəsdən eyi validə verir. Çocuğun birinci mürəbbiyəsi validədir. Validəsi olmayanlara yenə bir qadın mə'mur edilir. Çünki zəmanisəbavətdə çocuqlara xidmət edə biləcək qadınlardır. Demək oluyor ki, bir qövmün səadəti və tərbiyəsində qadınlara böyük tə'siri vardır. Bunun için hər şeydən ziyadə qadınlara tərbiyəsinə e'tina edilməlidir. Tərbiyəli validələr yetişdirməyə qeyrət edilməlidir". Qadınlara cəmiyyəti-bəşəriyyətdəki qiymət və əhəmiyyətləri yalnız bir cümleyi-həkimanə ilə gözələ isbat edilə bilir ki, o da şudur: "Cənnət anaların ayaqları altındadır" – buyurulmuşdur.

Qafqasiya türklərindən şu kəlami-müqəddəsi bir qaç kərə eşidib duymamış bir nəfər təsəvvür olunmaz zənn edərim. Müsəlmanlıq bir avropalının dediyi kimi quru bir lafdan ibarət isə... Hiç! O əmr-i qüdsiyyəyə itaət isə... Həya! O nerədə? Japoniyalılar islamiyyəti qəbul etmək fikrində imiş! Diyorlar islamiyyətin erkək-qadın haqqındakı təhsili-elm, hörməti-mütəqabilə, müsəvat kibi bir çoq şeyləri o kitabdan, bu kitabdan oquyub duysalar, ehtimal ki, təbdili-məzhəbə həvəslənərlər, lakin bir qaç müdəqqiq, müfəttiş göndərib də göz-gözə tədqiq etsələr, müsəlmanların əf'al və hərəkətinə göz qoysalar şaşıb qalmazlarımı? Əcəba?! Qızlar, oğlanlara nisbətən maddiyyatda ikidə bir həqqivərəsətə malikdirlər.

Rəsuli-əkrəm¹ tə'lim və tərbiyədə hiç fərqqoymadığı halda təhsili-elmi kişiyyə, övrətə müsavi bir surətdə fərz buyurduğu təqdirdə, nasıl olur da ki, böylə bir əmri-müqəddəsi hiç məsəbəsində tuturuz. Əcəba, səkiz-doquz yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxalifmi zənn olunur? Bir çəq mübarək ağızlar, qadınların tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaqlarını söyləməkdən çəkinmıyorlar, əcəba məktəb, tə'lim və tərbiyə insana itaətsizlikmi öyrətir? Yaxud insaniyyət, şəfəqət, mərhəmət, nəzafət – evlada məhəbbət, böyüklərə itaət nə olduğunumu tə'lim edər?

Sadəillik xəş bir şey olsa da, bu qadarı, bu dərəcəsi sevilir bir şey deyildir. Bugünkü gün ehtimal ki, bir taqım səfsətəamiz quruntular ilə, boş xəyallar ilə kəndimizi mütəsəlli edəlim... Fəqət yarın? Yarın hər işimizdə olduğu kibi, qız tərbiyəsi haqqında da başımıza, gözümüzə vuracayıq, kor-peşiman olacayıq, lakin nəticə bir yana çıqmayacaq. On yıl əvvəl oğullarını məktəbə verməyən, tərbiyəyi sapqınlıq ədd edənələr şimdiki nerdə? Hər tərəfə baqarsın eyi, fəna, istər-istəməz hər kəsə evladını tərbiyə etmək mərağı qabarmaqda, coşmaqda!.. Hər şəhərdə, hər qəsəbədə oğlanlara məxsus iki-üç ibtidai məktəb açılmaqdadır. Lakin üç-dört illik yarım-yanlıq məktəblər səkiz-doquz sənəlik ev tərbiyəsinə təbdil və islah edə biləcəkmiz zənn olunur? Heyhat!..

Biçarə çocuq iki-üç yaşından başlayaraq məktəb otağına girincəyə qadar xurafat uçurumlarında yuvarlanır gedər. Bir otaqdan digər otağa girəcək olsa “damdabaca”lar ilə qorqutulur. Baş açıq dışarı çıqacaq olsa göydən başına adamcıl qurt dərisi düşər. Qaranlıq bir yerə getsə cinlər, divlər ilə təhdid edilir. Hasili ənvai-mevhumat ilə zavallının mə'nəviyyəti alt-üst olur. Otuz yaşına gəlsə belə o qorqunc kölgələr bir dürlü başından çıqamaz olur. Ev tərbiyəsinin doğurduğu ən gözəl tərbiyə, ən xəş əxlaq, yalançılıq, kindarlıq, bədnəfslik, arsızlıq, itaətsizlik, qorqanlıq kibi bir taqım rəzil, murdar əxlaqsızlıqlardan ibarətdir. Binəva çocuq sabahdan aqşama qadar küçədə, bacada, toztopraq içində yaşar, qəşar, nihayət bir yeri səqətlənir, yaxud ordanburdan dürlü-dürlü müsri xəstəliklərə hədəf olur gedər. Bir ana oğluna “Yavrum! Quzum! Get qardaşımı çağır da gəlsin, yeməyini yesin” deyəcəyi yerdə, “Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş cənənbəri çağır da gəlsin, zəhrimərini zoqqumlansın” – diyor.

Şimdiki böylə vəhşi, cahilənə bir həyatdan, ölçü-biçisi olmayan bir mühitdən, pozuluq, uyğunsuz bir tərbiyədən nə fayda hasil ola bilir? Təbii hiç...

Bir gavur çocuğu ana qucağında hənuz bir yaşında ikən yediyi qələtlərdən əlifbayı öyrənməyə başlar, ev divarına baqsa hesab cədvəlləri görür, ə'mali-ərbəyyəi üç-dört yaşında gül-gülə, sevə-sevə öyrənir. Beş-altı yaşına varır-varmaz məktəb həvəsilə əl-ayaq vurmağa, çırpınmağa başlar, məktəbə girdiyi zaman əxlaqı, dərsi, zəkası, həvəsi yerində olub, fəal mütəşəbbis, qəyur bir insan olmağa çalışır, bir azdan sonra qarşınızda iyirmi yaşında universitetdən mə'zun fəzil bir əfəndi

---

¹ Məhəmməd peyğəmbər

bulursunuz, bir çox heyrətamiz bacışlar ilə süzdükdən sonra, o bəyənmədiyiniz gavuru alqışlamağa məcbur olursunuz.

Şimdi, o iste'dad, o fevqəladəlik ona nerədən gəldi? Göydən zənbil iləmi endi? Yaxud Allah-təala o zəka və iste'dadı onlaramı münhəsir etmişdir? Təbii, bunların hiç birisi deyil! Yalnız qələbə və müvəffəqiyyət çalışanlarıdır və çalışmaq yolunu bilən ərləridir.

Lakin bu nöqtəyi eycə nəzərdə tutmalı ki, təbiət kimsəyə yüz görməz, kimsənin əlində bəziçə olmaz. Cənabi-Həqq təbiətə öylə bir qüvvəyi-qahirə, öylə bir qüdrəti-qalibə vermiş ki, daima qalib gəlir, məğlub olmaz. Kəndisinə qarşı durmaq istəyənləri pənceyi- qəhrində əzər, örsələr, məhv edər, yaşatmaz. Uzağa getmək lüzumsuz, yalnız on yıl bundan əvvəlki halımızı düşünsək nə dərəcə dəyişdiyimizi, sevmədiyimiz, ürkdüyümüz halda, bir çox nöqtəyi-nəzərdən təbiətə nasıl boyun əydiyimizi apaçıq görüb anlarız.

Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub evladını tərbiyədən məhrum biraqanlar, yarınki gün cigərguşələrinin zillət, fəlakət odunda yanıbqavrulduqlarını ağlaya-ağlaya seyr edəcəklər... Çocuqlar mə'sumdurlar, onunçin yaptıkları işlərin hiç birindən mə's'ul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən mə's'ul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəməhə valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə mə's'ul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-bəşəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar. Xeyirsiz, xain, ədəbsiz evlad yetişdirib onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara müsəllət olmaq için bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərəsəri yetişdirmiş olurlar. Bəylə qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın nə dərəcə mə's'ul olacağı, nə müdhış cinayət işlədiyi hər kəscə mə'lum, aydın bir həqiqətdir.

Bu il olmasa belə bir qaç il sonra təhsili-ibtidainin istər qız, istər oğlan için məcburi tutulacağı şübhəsizdir. Lakin bizim istədiyimiz kibi deyil. Ümumrusiya türklərinin səmimi dostu (?) "Pruşkeviç"lərin istədiyi kibi olacaq, şimdi xanım qızlar milli məktəblərdə ana dilini oquyub öyrənməsələr, yaxud ata-anaları tərəfindən məhrum edilsələr, bir-iki il sonra zor ilə, qəhr ilə oqumağa məcbur olacaqlar. Bir də cəbrə, təzyiqə nə hacət, artıq iyirmi ilə otuz hesab etmək için anaların təsbihlər ilə, qızların barmaqlarilə komediya çıxarmaları çəkilir bir dərd deyildir. Azacıq da utanıb qızarmalıyız.

HƏSBİ-HAL

4

Tə'lim və tərbiyə məsələsində ilk nəzəri-diqqətə alınacaq nöqtə məktəblərdir, məktəb otaqlarıdır. Məktəblər, səhhəti ixlal etməyəcək dərəcədə havadar, yuca yerlərdə yapılmalıdır. Pis, murdar, üfunətli yerlərdən uzaq olmalıdır. Xəstəxanə, həbsxanə, məzaristan kibi yapı (bina)lara yaqlaşmamalıdır. Xırıltı, gurultu çox olan mövqələrə yanaşmamalıdır. Məktəb binası mümkün dərəcədə günəş yerlərdə vaqe olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir. Günəşə mane olacaq

kölgələr ilə mühat bulunmamalıdır. Çünki pək çox xəstəliklərin günəşsizlik və rütubət yüzündən vücudə gəldiyi aydın bir həqiqətdir.

“Günəş girməyən yerə təbiblər girər” məsəli məşhuri-ələmdir. Buracıqda bir az haşiyə çıxmaq istərim. “Rütubət” sözilə “tərbiyə” kəlməsini düşündükdə Naxçıvandakı “Məktəbi-tərbiyə” ilə onu istila edən müzürri-sihhat rütubəti xatırlamamaq bir dürlü əldən gəlməyir.

Naxçıvanın şu milli məktəbi, – fəqət şimdiki deyil, ilk açıldığı zaman öylə idi. Nili- mübarək üzərində, yə’ni, “Bazar çayı” üstündə vaqə bir məktəbdir. Məzkur məktəb məscidi-camein qoltuğuna sığınmış dar bir yerə təsadüf edər.

Xaricdən şəhərə varid olmuş bir səyyahi-zavallı məktəbin divarlarına göz gəzdirəcək olsa (yarım arşın qədər) xəcalətdən tərləmiş olduğunu müşahidə edər.

Fəqət məscidi-came? Naxçıvanın gözbəbəyi məsəbəsində olan o böyük bina? On beş- iyirmi bin manata mal olan o mə’bəd nə oldu?

İştə, o da məzkur çayın nəmli, vərəmli öpüşlərilə söndü, getdi, doğuş ilə ölüşü bir oldu. Bir qaç yerdən rəxnədar oldu, qübbəsi çatladı, qapısı bağlandı.

Zatən məzkur məktəbin də orada vaqə olması məscidə mücavir olmaq için idi. Şimdiki bu məktəbin günəşsizlik, darlıq, rütubətə mə’ruz olmaqdan başqa digər qüsurları da var ki, onlar da qismən güzərgah olması, məzkur çayın şiriltisi, bazarın gurultusu kimi bir çox müğairifənni-tərbiyə maneələrdən ibarətdir. Lakin bu məktəbin ilk tə’sisini və niçin orada yapılmasını eyicə anlamaq için bir az da təfsilata ehtiyac var. Bu məktəb on beş-on altı yıl əvvəl tə’sis olunmuş. Şəhər qlavası Cəfərqlu xan Naxçıvanski cənabları ilə şəhər hakimi Slavaçinski bu xüsusda pək fədakarlıqda bulunmuşlar. “Cidilli bağ” adlı geniş, havadar, gözəl bir yerdə məktəb tə’sisini xalqa təklif etmişlər isə də kimsə razı olmamışdır. Bazardan, məsciddən uzaq bulunduğu, həm də vəqf yer olduğu bəhanə tutulmuşdur. Şəhər hakimi, xan və bir qaç gözüaçıq əfəndilər məktəbin orada yapılmasına nə qədər təlaş etmişlər isə də bir çox mühakiməsiz həriflərə məram anlatamamışlardır. Səkiş, doquz bin rübləyə dəyən o gözəl yeri şəhər duması parasız, pulsuz məktəbə hədiyyə etdiyi halda, kimsə təqdir etməmişdir. Lakin orayı bir qaç yıl sonra bir xristian pək ucuz, pək dəyərsiz bir qiymətə almış; o vəqf (?) yerdə geniş, gözəl, bağlı-bağçalı bir klub yapdırmışdır. Şimdiki anlaşılır ki, vəqf olan bir yerdə məktəb deyil, klub etmək belə mümkün imiş!..

Lakin yeni yapılan zaman bağda vaqə qız məktəbi isbat ediyor ki, xalq işin

əhəmiyyətini azacıq təqdir etməyə başlayor.

Çünki burası da Məktəbi-tərbiyə için itixab edilmiş bir qadar gözəl və havalı bir yerdir. Zənn edərsəm burası da vəqf olmalı, lakin hər nədənsə bir kərə yapılıyor yer deyildir. Hər nədənsə əgər bugünkü duyğular, görklər, bilgilər on beş yıl əvvələ təsadüf etsəydi, təbii o dürlü çürük xülyalara, mevhumatlara yol açılmazdı, o vaxt işin həqiqəti düşünülməmişdi, şimdiki artıq düşünülüyor, düşünülməyə başlayor.

Qomşu kirvələrimizdə məşhur bir məsəl var ki, o da “Musurmanın sonki ağıl bənim olaydı” cümləsidir.

Həqiqətdə gözəl tədqiq edilsə pək təcrübəli, pək mə'nadar bir söz olduğu dərhal anlaşılır.

Bunca təfsilatdan məqsəd, Naxçıvan işlərini təsvir etmək deyil, bəlkə Qafqasyada sakin bütün türklərin hər şəhərdə, hər qəsəbədə (vəqf yeri) köhnə məzaristan kibi bir çox qiymətli, əhəmiyyətli yerləri əldən çıxarıb mevhumata sarpmalarını ərzi-ixtar etməkdir. Bu dürlü uyğunsuzluqlara deyil bir şəhərdə, Qafqasyanın hər şəhərində təsadüf etmək mümkündür. Bir az diqqət edilsə bir çox "bulvar"ların, şəhər bağçalarının, kilisələrin hərə öylə "məzarlıq, vəqf yeri" dediyimiz yerlərdə inşa olunduğu nəzərə çarpar. Biz, vəqf yeridir, günahdır deyib qorqmuş, çəkilməmiş, bir arşın qədər hasar çəkməyi belə əsirgəmişiz. Hökumət isə bu cəhəldən istifadə edərək yağlı-yavan, yaqşı-yaman gözüne ilişəni kəndi mal etmişdir.

Mevzui-bəhsi aşdıq, söz cıgırından çıqdı. Artıq haşiyəyi kəsib də yenə sözüümüza, bəhsimizə gələlim.

Əvət, mümkün dərəcədə məktəb binası günəş işığından məhrum olmamalıdır. Lakin işıq bir tərəfdən gəlməlidir. Zira iki yaxud bir qaç tərəfdən gələcək olsa, müxtəlif kölgələr bıraqr ki, o da göz için müzürdür.

İşığın sol tərəfdən gəlməsi daha faydalıdır. Çünki, sağ tərəfdən gələcək olsa, yazı yazarkən sağ əl dəftər üzərində öz kölgəsilə şagirdləri rahatsız edər. Sınıfın (klasın) pəncərələri də olduqca çox və aydınlıq olmalıdır. Məktəbin dörd-beş arşın (rus arşını) enində günəş bir dəhlizi (koridoru) və tənəffüsxanəsi olmalıdır. Hər məktəbin mümkün dərəcədə kəndinə məxsus bir də gözəl bağçası bulunmalıdır ki, çocuqlar orada sərbəst gəzinə bilsin, saf, təmiz hava ala bilsin. Rəf'i-ehtiyac için qədəmxanələri olduqca uzaq bir guşədə bulundurmali, qulluqçulur nəzafət haqqında pək ziyadə diqqətli olmalıdır.

Sınıflarda nəzəri-diqqətə alınacaq şeylərin ən mühümmü sıra "skameyka"lardır. Sıraların ölçüsündə çox diqqət lazımdır. Əldən gəldiyi qadar onları sıhhi, fənni bir ustaya ismarlamalıdır. Yoqsa şagirdlərin boyuna görə olmayıb da fəzləcə yuca ya alçaq olursa pək məzərrətlər iras etmiş olur. Bir də müəllimlər daima çocuqların sıra üzərində aldıqları vəziyyətə diqqət eyləməlidir. Fəna vəziyyətlər boyun, kürək, bel gəmiqlərini əyər, gəmiqlər əyildikdə ə'zayı-daxili də böyük zərərlər görmüş olur. Bu zərərlər bədənin xarici, daxili ə'zasından başqa, fikir üzərində də tə'siribəxş olur. Fikrin müstərih və oyanıq olması için bəhər hal baş şaquli (dik) bir vəziyyət almalıdır. Öylə olmazsa təbii qan dimağ (beyin)də sərbəstcə cəvəlan edəməz. Beyin qanın cərəyani-sərbəstanəsindən məhrum olunca fikirlər, duyğular da məhdud və əqim qalmış olur. Çünki dimağ qan ilə, əfkar və ehtisat da dimağ ilə ərzi-fəaliyyət edər.

Bir də bir sırada iki çocuqdan ziyadə oturmamalıdır. Çünki bir sırada dörd-beş tələbə oturacaq olsa ehtimal ki, biri müsri bir xəstəliyə tutulmuş olur da ondan digərlərinə də sirayət edər. Amerikada, Avropanın bə'zi yerlərində hər tələbəyə bir sıra təxsis edən məktəblər pək çoxdur. Sınıfdə dərs müddəti pək uzun sürməməli və 45 ya 50 dəqiqəyi aşmamalıdır. Hər dərs arasında sınıfların havasını dəyişdirməlidir. Çünki tələbənin tənəffüs etdiyi zaman havaya hamizi-carbon dağılır, tər və yağ ifrazatı təbəxxür edərək sınıfın havasını olduqca zəhərlər,

bərbad edər.

Sınıf süpürüldüyü zaman quru süpürgə ilə süpürülməməlidir. Zira müzürri mikroblar ilə havaya qalqıb uçsan tozlar bir azdan sonra sıraların taxtaları üzərinə enər, qonar, sonra tənəffüs edildiyi zaman məzkur tozlar ilə bir taqım mikroblar hiss edilməyəcək dərəcədə çocuqların nəfəsləri ilə ta cigərgahlarına qədər yol bulub bir çoq qorqulu xəstəliklərə səbəbiyyət vermiş olur.

Bir çocuq təhlükəli bir mərzə, keçici bir xəstəliyə düçar olmuş olursa məktəbə gəlməyə, dərəcə davam etməyə məcbur edilməməlidir.

Müvəqqət bir zaman için evlərinə göndərilməlidir. Təvəbi edib sağlamlaşdıqdan sonra təkrar qəbul edilməlidir. Bə'zi çocuqların xəstəliyinə diqqət etməyib də atanası başından atmaq niyyətilə, müəllim də qeydsizlik və e'tinasızlıqla sınıfa qəbul etməkdən çəkinməz isə, şübhəsiz ki, bir çoq biçərə mə'sumların da fəlakətinə yol açılmış olur.

Bir də aş, (çiçəyi döyülmək) şəhadətnaməsi olmayan bir çocuq əsla məktəbə alınmamalıdır və məktəbə alınan çocuqların yaşlarına da pək ziyadə əhəmiyyət verməlidir. Yedi yaşdan aşağı olanları pək də qəbul etməməlidir. Çünki pək küçük çocuqlar, cır ağaclar kibi cılız, zəif bir vücud ilə dərəcə başlayınca sıqılır, zəhmət çəkər, həm vücudca, həm də fikircə zəif qalır, ilərləyənəz, atidə də pək çoqları təhlükəli bir surətdə zərər didə olur.

Çocuqların əlil, miskin bir şey olmaları arzu edilməzsə, dərəcə arasında, baxsus böyük tənəffüslərdə (cimnastik) və bir taqım oyunlar oynamağa müsaidə etməlidir. Xayı, sadə müsaidə deyil, təşviq və tərgib eyləməlidir.

Cimnastikdə tələbəyi bir komanda altında müntəzəmən hərəkət etməyə alışdırmaq məktəblərin inzibatını tə'min edər.

Bir çoq oyunlarda da müəllim çocuqları sərbəst biraqır kibi görünməlidir, lakin sezdirməksizin əl altından nəzarəti də unutmamalıdır.

Cimnastik və sairəyi layiqilə ifa etmək için ya o xüsudə mütəxəssis bir müəllimə, yaxud ona dair yazılmış əsərlərə müraciət etməlidir.

Herbert Spenser diyor ki, "əgər istiqbalda hal-hazır mədəniyyətimizə vaqif olmayan bir asari-ətiqə məraqlısı məktəblərimizdə oqunan kitabları, proqramları, xüsusi imtahan kağızlarını bulacaq olursa, bunların sahiblərinin qətiyyəyən çocuq sahibi, yə'ni bir baba (ata) olması ehtimalının mevcud olmadığına qail olacağı kibi, his şübhəsiz ki, "bunlar monastra aid tərz-i-tədris olsa gərək" deməkdən kəndini alamayacaqdır".

İştə bu sözü'n sahibi qoca bir ingilizdir. Bu mütaliəyi yalnız ingiliz mühitinə, məktəblərinə bəqaraq yürütmüşdür. Lakin müşarileyh bizim bu məktəb, mədrəcə nami verdiyimiz səfələtxanələri, bu ətalət ocaqlarının görəcə olsaydı nə söylərdi acəba!

Yuxarıki sözlərə diqqət edilsə, təbii, daha şiddətli, daha şayanitəkdir bir təşbih kullanacağı dərhal nəzərə çarpar.

Məktəblərimizin proqramları eyicə düşünülün; dərslərin ən mühüm qismini təşkil edən və ən çoq rol oynayan maddələr, bir taqım səfsətələrdən, ruhsuz

gəvəzəliklərdən başqa bir şeymidir?

İyirminci əsr mədəniyyəti bu uyğunsuzluqlara əsla təhəmmül etməz.

Zira tə'lim və tərbiyə saf dimağları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcək bir alət deyildir.

O tərbiyə – bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri, paslı beyinləri silib təmizləmək üçün mə'nəvi bir seyqəl kimi tələqqi edilməlidir.

Mümkün olsa gələcək həsbi-halda şu məsələyi səthi surətdə təhlil edəriz.

Qafqasyanın hal-hazırkı ancaq həqiqətpərvər qəzetlər ilə, ciddi, müştəhbis müəllimlər ilə kəsbi-sələh edə bilər.

Bunların hər ikisi həyatı-ictimaiyyəmi bizə əks etdirən islahata təbdil edib çalışan bir aineyi-təbiətnüma müşabihəsidir. Müəllimlərin vücudə gətirəcəyi təbdil işə digərinə nisbətə daha əhəmiyyətlidir.

Fəqət müəllim öyrənilib, öyrətdiyi kitablara iktifa etməməlidir. Bir çox tərbiyəyə, ictimaiyyətə, təbiyyəyə, əxlaqiyyətə aid kitablar da mütlə əyləməlidir. Və mütləəsindən bir nəticə, bir mühakimə çıxarmalıdır. Olduqca kəndi mə'nəviyyətini, kəndini, vicdanını təsfiyə və islahə çalışmalıdır, tainki söylədiyi sözlər, verdiyi nəsihətlər hüsnə-

nəticə verə bilsin. “Söyləyənlə baqma, söylədiyinə baq” dəsturunu əldə sərməyə ittixaz edənlər bu xüsusda çox yanlışdırlar.

Hər söz sahibinin sözü ilk öncə ruhilə və vicdanilə uzlaşmalı, müvafiqət etməli, sonra müxatibə söylənməlidir.

Bir ərəb ədəbi diyor ki, “Qəlbədən çıxan sözlər, daima qəlbə nüfuz edə bilər. Qəlbənin xəbəri olmayıb da ağızdan fırlayı verən sözlər, dinləyənin bu qulağından girib o birindən çıxıb gedər”.

Demək ki, sözün tə'sirbəxş olması üçün, söz söyləyənin eyi bir qəlbə, parlaq bir vicdana, gözəl bir əxlaqa, həqiqi bir mə'lumata malik olması icab ediyor.

Bir müəllim öz-özünü bir riyazəti-mə'nəviyyə ilə islah etdikdən sonra, şübhəsiz ki, hər sözü, hər duruşu, hər halı bütün şagirdlər nəzərində böyük bir əhəmiyyətlə tələqqi olunur. Kəmalə-sür'ət və mətanətlə hər kəsin ruhuna nüfuz edə bilər.

Bir də müəllim yalnız məktəbdəki şagirdləri tərbiyə etməklə qalmayıb, mümkün dərəcədə kəndi nüfuzunu – sözlərinin əhəmiyyətini tə'mim və tövsie çalışmalıdır. Şimdi bizim yalnız məktəblərimiz deyil, bütün həyatı-ictimaiyyəmi belə saf, parlaq bir tərbiyəyə möhtacdır.

Müəllimlərimiz azacıq muşıkafanə, durbinanə hərəkət edəcək olsalar, şübhəsiz ki, bütün mühitimizi islah etmiş olurlar.

Sınıf (klas)da hər iki gündə bir, uşaqların əlbisəsinə, yüzünə, əllərinə baqıb kirli və ya təmiz olduqlarına diqqət edilməlidir.

Müzürri-səhhət hallar, işləklər büsbütün mən' olunub əsbabı yumşaq, tatlı bir dil ilə tələbəyə anladılmalıdır və təkrar edilməməsinə şiddətlə tənbih etməlidir.

Bir müəllimin, uşağın anlayacağı tərzə əylədiyi pəderanə tövsiyələr və tənbihlər, əmin olmalı ki, pək gözəl nəticələr verir. Hər fənalığın, pisliyin, pintiliyin səbəbləri tələbəyə anlatıldıqca, şübhəsiz ki, ata-anaları, qəvm və əqrəbələri, hətta

yaşadığı mühit belə mütənnəbih olub kəndilərini islah etməyə çalışırlar.

Xalq şimdiki məktəbi, ondakı tərbiyəyi azacıq hüsnü-tələqqi etməyə başlamış. Müəllim əgər uslu, namuslu, həlim, səlim bir əfəndi olursa, təbii, dörd-beş sənə zərfində yalnız bir ibtidai məktəbi deyil, məktəblə əlaqədar olan böyük bir köyü (kəndi), köy xalqını tamamilə islah müvəffəq olur.

İbtidai məktəb proqramı olduqca təmiz, qullanıslı, aydın, qolay və mənfəətli olmalıdır. Xurafata, mevhumata aid süprüntüləri mümkün mərtəbə sınıflara bıraqmamalıdır. Əvvəldən girmiş olsa da süpürüb təmizləməyə diqqət və qeyrət etməlidir.

İbtidai məktəb üçün türk dilində müxtəsərcə qiraət, kitabət, elmiəşya, coğrafiya, hesab, türk tarixi və islam tarixi kibi şeylər kifayət edər.

İkinci ildən e'tibarən rus dili də təbii ilavə edilməlidir. Çünki onsuz da iş aşmaz.

Fəqət müəllim, bunlar ilə iktifa etməyib bir çox həqiqi-fənniyyəni, bir taqım hadisati-tərbiyyəni xülasə edərək ağızdan, açıq, müəssir bir üslubla tələbəyə təlqin etməlidir. Həftədə bir-iki dərs yalnız bu işə münhəsir edib tələbənin gözüni açmalıdır.

Bir çox təbii levhələr ilə məktəb otağı təzyin edilməlidir, çocuqlar zəhmət duymayacaq dərəcədə bir taqım xoş mevzulardan bəhs edilməlidir.

Kor-koranə "sür dəryə" qanununu əsla tələbəyə hiss etdirməməlidir, çünki təşəbbüsi-şəxsidən bütün-bütün məhrum qalmış olur.

Qafqasyada müəllimlər

Qafqasyanın ibtidai məktəblərində türkcə dərs verən müəllimlər təqribən üç qismə bölünür:

Birinci qısım; Aras aşırı qoşub gələn fanatizma dəlləlləri.

İkinci qısım, seminariyada (darülmüəllimin) ikmali-təhsil etmiş əfəndilər. Üçüncü isə yeni üsulda tərbiyə görüb müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir.

Birinci qısımı təşkil edənlər müəllimdən başqa hər şeydirlər. Həzarpeşə və pək qurnaz hərifdirlər. Buqələmun kibi hər saatda bin rəngə girməyə müstəiddirlər.

Aras kənarına varır-varmaz hərif bir kərə düşünür, hər şeydən əvvəl kəndisi üçün bir sərməyə arar. Bir yerə baqar, bir göyə baqar, aradığı sərməyəyi iki arşın göy bezdə bulur. Marağada darğa şagirdi ikən, Aras suyu içər-ıçməz anadan doğma seyid olur. Sonra ağa mübarək qədəmləri ilə Qafqasyanın şu otlu, sulu toprağını müzəyyən buyurur. Beş-on gün yüz suyu tökər, yalvarır-yaqarır, amma fırlıldağı işləməz, fəryadı bir yana çatmaz, çünki cəməət həpsi e'tiqadsız, seyidə baqan yox!..

Bir də baqarsın ki, hərifin ağına bir şey gəldi. Belindən göyü açıb bir yana fırlatdı. Özüni bir əttar dükənina verdi. Beş-altı şahılıq həbdən, tozlu-topraqlı otdan-filandan aldı, şələsinə cibləşdirdi. Ya Əli, ya mədəd önünə gələn qəsəbələrdə köylərə yüz qoydu. Şimdi köyün hər tərəfinə qulaq versən təbibbaşı (?) cənablarının seytişöhrətşüarı tənindəz olmaqdadır. Lakin iş, təbibliklə də bitməz. Bir ucdan öldürdüyü, tələf etdiyi zavallıları öz əlilə kəfənlər, öz əlilə məzara qoyar. Sonra

icab edərsə mərsiyəsini də özü oxur, hasili para çıxacaq yer bulundumu? Yəhudi bazzazı kibi sağına-soluna, eninəboyuna, hər tərəfinə ölçər-biçər, yeri gəldikdə fala da baqar, dua da yazar, cin də tutar. Fəqət... Fəqət xudanəkərdə bu işlərin həpsində bir rəvacsızlıq, bir e'tinasızlıq görürsə bəsbütün məsləkini dəyişdirir. Kitabçılarda “vətən dili” çox, tuhafiyəçilərdə vorotnik, qalstuk bol...

“Vorotnik”, “qalstuk” boyuna keçirildikdən sonra məzədcılardan, genə mal satanlardan bir dəst də gözəl kostyum alıb əyninə taqar. Bir məktəbə dəvəm etməyə başlar.

İştə sana yeni fabrikadan çıxmış qanlı-canlı “arpazovanni” bir müəllim!.. Yalnız bircə diplomu (attestatu) əskik...

Lakin orası da qolay, zira çənəsi gevşək bir taqım cahil mühafizəkarlara qarşı beş-on gün boyun büküb yaltaqlıq edərsə, hər saçmasına bəli, bəli deyərsə şübhəsiz ki, ən zəki, ən təcürbəkar müəllimlər sırasına keçmiş olur. Fəqət ədəbsiz imiş, əxlaqsız imiş baş yox, keçərgədə, yalnız hacı əfəndinin, yaxud kərbəlayi kişinin boş damarını buldumu? Artıq əsrin əflatunlarına şıllaq atmağa başlar. İşi yoluna qoyduqdan sonra həmiyyət, qeyrət qanı coşub-daşaraq qızgın, dəhşətnək nitqlər söyləməyə başlar, işlə küçücük bir nümunə:

“Cəmahət, cəmahət! Vətən, məmləkət xərəb oldi. Bahəme bunnan belə piş əzvəqtdən irəli, əqsami-mütənəvvie məktəbxanələr açmaq lazımdır. Qazutlərin dilsuz və yürəkəyandırən həvadisati insanın qulağında güşzəd olanda dər həqiqətdə vətən dər haqqında nə eyliyəcəğini bilməyüb, gözələrinin sirişki abi-nisanın suyu kimi axır”.

Bu bir. (?)

İkinci qısım da rusca təhsil edib türkcə dərs verən əfəndilərdir ki, dərəhdə etdikləri dərslər əksəriyyətlə ibtidai məktəblərə münhəsir kibidir.

Muşikafanə bir nəzərlə baqılsa sair müəllimlərə nisbətən onlar pək eyidirlər, pək faydalıdırlar. Hissiyati-milliyəyə azacıq biganə

olmaqla bərabər bir taqım çürük, təhlikəli mevhumata aşına deyillər ki, bu da pək böyük qazanədir. Onlarda olan fəzilətlər və qüsurlar ayrı-ayrı nəzəri-diqqətə alınmalıdır.

Onların seminariyalarda və sair məktəblərdə görüb öyrəndikləri şeylər həp müntəzəm, mürəttəb (sistematik) bir tərzdə olmuşdur. Onların təhsilində çürük və faydasız şeylərə pək az təsadüf edilir. Gördükləri fənn ilə, elm ilə bərabər fənni-tərbiyə “pedaqogika”yə də eyicə diqqət ediyörlər. Bir çox dəfələr nümunə için müdirilər, nazirilər tərəfindən onlara dərslər verilib gözələcə tənqid olunuyörlər.

İştə on-on iki illik təhsil və təcürbə sayəsində hər nasıl olsa müəllimlik için bir istihqəq qazanmış olurlar. Onun için Qafqasyanın pək çox yerlərində ən ciddi çalışınların qismi-küllisini onlar təşkil ediyörlər. Hətta bir çox ufaq-təfək yeni təb' olunmuş əsərlər belə onların həmiyyətilə meydanı-intişara atılıyor ki, bu da xalqı mütəliyəyə alışdırmaq için böyük bir müvəffəqiyyətdir. Lakin, bə'zi əfəndilər müstəsna olmaq şərtilə, bir çoqları azacıq sapıyörlər ki, o sapınlıq da bir taqım yanlışlıqlar, uyğunsuzluqlar doğurmuş olur. Nümunə olmaq üzrə bir qaç sətir yazı bu yanlışlığı isbata kafidir. İştə rusca oqumuş, türk dilində müəllimlik edən

arqadaşlardan birisinin məktubundan bir parça: “Əfəndim, mən istiyorum getmək iyunun on beşində mineralnı sulara, hansı ki, olar çox mənfəətli məndə olan cüz’i naxoşluğa.

...bəy də gedəcəkdir mənilə bərabər, ancaq qalmaq üçün orada iyirmi beş gün hərgah siz də istərsiniz gəlmək, olar mənim üçün çox yaqşı və çox xoşbəxtlik...”

Bu da iki. (?)

İlk nəzərdə insan, şu cümlələrin türk dilində olduğuna əsla şübhə etməz, çünki hər kəlməsinə diqqət etsə düzgüncə, türk sözləri olduğunu təsdiqdən kəndini alamaz. Lakin cümlələrdəki ahəngə, o qarışıq mübtədə, xəbərlərə bir musiqişünas sameəsilə qulaq versə, dərhal “xaxol” ruhilə düşünölmüş, türk kəlmələrilə vücuda gəlmiş bir əcubə olduğunu anlar.

Bu hal, bu qarışıqlıq yalnız bə’zi müəllimlərə məxsus deyildir. Şəhərlərdə iqamət edən, ruscaya azacıq aşına olan tüccar və kəsəbəyi dəxi ifsad etməkdədir.

Elmsiz, saf bir köylüyü (kəndli) qonuşdurunuz, onunla həsbi-hal ediniz, eyicə diqqət edəcək olursanız, şəhərlilərə nisbətən onları türk ləhcəsinə, türk ruhuna daha yaqın, daha munis bulursunuz.

Şimdi yuqarıda yazılmış iki qısmı bir arada müxtəsərcə xülasə edəlim.

Əvvəlinci qısmıda göstərilən budalaların nə fikri, nə duyğusu, nə lisanı, nə də əxlaqı ki, əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyildir, bizə gəlməz, Qafqasya için lüzumsuz və bimə’nadır.

Hələ lisanları, ədəbiyyatı-atıyəmizi rəxnədar edəcək dərəcədə müzürü və təhlükəlidir, onun için də şayani-əhtirəzdir.

İkinci qısmı isə fikircə, əxlaqcə, maarifcə şayani-istifadədir.

Hələ türk lisan və ədəbiyyatını azacıq nəzəri-diqqətə alsalar, türk sərf və nəhvinə beş-on ay qədər göz gəzdirsələr, şübhəsiz ki, vətənə, millətə çox, həm də pək çox xidmət etmiş olurlar. Fəqət əhəmiyyətsiz bir vəziyyət alacaq olsalar, təbiidir ki, lisanımızı bərbad etməkdə əvvəlinci qısmıdan geri qalmayacaqdır.

HƏSBİ-HAL 5

Şimdi üçüncü qısmıa gələlim.

Üçüncülər: “yeni üsulda tərbiyə görüb, yaxud görmək istəyib, müəllimliyə həvəskar olan gənclərdir” demişdik.

Bunların – bu müəllimlərin bir payı ibtidai türkcə, rusca təhsil görüb bir fəaliyyəti-cavanmərdənə ilə çalışanlardır ki, sayları pək az, xidmətləri isə pək çoxdur.

Bir payı da vaxtilə yalnız mədrəsələrdə uğraşmış yorulmuş əfəndilərdir ki, şimdi işin mahiyyətini anlayıb candan, yürəkdən, gecəligündüzlü çalışıb iləriləmək istiyorlar. Bir tərəfdən türkcə tarixə, ədəbiyyata, lisanə diqqət edib, bir tərəfdən də xüsusi olaraq az-çox ruscaya həvəs ediyorlar. Onların bu dürlü açıqgöz olmaları ciddən şayani-təqdirdir.

Fəqət bunlardan bir taqım gənc xocacıqlar da var ki, yaşadığı əsrin mədəniyyətini

bilməyərək, yaxud bilmək istəməyərək, azacıq e'tinasız kibi görünüyörlər. Fəqət onlar da işin əhəmiyyətini biləcəklər. Lakin az deyil, pək çox peşimançılıq çəkəcəklərdir.

Maarifpərvər zatların borcudur ki, hər yerdə onları şirin dil ilə, məhəbbət ilə çalışıb iləriləməyə təşviq etsinlər. Təşviq etsinlər də həmonları, həm də kəndilərini qayeyi-məqsədə nail etsinlər, edə bilsinlər. Məhəbbət bəşəriyyətin ən dərin, ən ülvi bir təcəlligəhıdır.

Məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulkanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə bilir.

Qafqasyanın bə'zi yerlərində, daha doğrusu hər yerində az-çox bir münaziyyə-i-şəxsiyyə cərəyan etməkdədir. Bu münaziyyə yol açan da bir taqım xüsusi məhəbbətsizlikdən başqa bir şey deyildir.

Bir mühafizəkər bir təcəddüdpərvəri, açıqgöz bir gənci uzaqdan görüncə, yaxud ona aid bir söz eşidincə dərhal sinirləri (ə'sabı) oynamağa başlar. Görməyə gözü olmaz, lakin haqqı da var...

Yeniyetmə bir gənc, yaxud tərəfdari-təcəddüd bir əfəndi də mühafizəkərə, əski fikirli bir xocacığa təsadüf edərsə, əsla ona yaqınlaşmaq istəməz. Yaqınlaşsa da müstəhziyanə suallar ilə zavallıyı xırpalamaq, qızartmaq istər.

Əvvəlki quşqulanmasında, yaqın durmamasında, nifrət və məhəbbətsizlik etməsində ikinciyyə nisbətən azacıq haqlıdır. Çünki həqiqətdən uzaqdır. Həqiqi elm, fəzilət nə olduğunu eyicə kəsdirəmiyör. Onun için də bu tərəfə məhəbbətsizlik göstəriyör.

Fəqət ikincilər, yə'ni münəvvərəlfikir olanlar isə, bir çox nöqtəyinəzərdən yanlışıdırlar. Və sataşmaq, təkdir etmək kibi bir taqım hərəkətlərindən məs'uldurlar. Zira aldıqları vəziyyət əksəriyyətlə onları islah edəməyib ədavətlə qarışıq bə'zi darğınlıqlara yol açır.

Şimdi bu iki qüvvət uzaqdan bir-birinə yan baqarsa, biri havaya, biri suya çəkmək istərsə arabanın (məqsədin) olduğu yerdə qalacağına şübhə edilməməlidir.

Yaxud bir araya gəlib də bir-birinə yaqlaşmaq istərsə və yaqlaşır yaqlaşmaz bir şiddəti-mexanikiyyə ilə çarpışır isə – tə'sir-əks tə'sir qanununa hər ikisi zəhmət duyar. Hər ikisi zərərdidə olur. Hər ikisi şiddəti-müsadimə ilə geri fırlayıb ayrı, qeyri yaşamağa, küsgün bir vəziyyət almağa məcbur olur. Bu vəziyyət isə büsbütün tərəqiyyatimədəniyyətimizə mane olub daima ənvari-həqiqətə qarşı bir zilmətitəhəmmülgüdəz hazırlanmış olur.

Bir də təfsilə nə hacət... Pislili qurcalamaq, qarışdırmaq, xasseyişəməyi incitməkdən başqa bir şeyə yaramaz ki!

Mədəniyyətdən məqsəd rifahiyyət və səadətə nail olmaq isə, təbii, onu hər kəs alqışlar, hər kəs sevər, hər kəs istər.

Bir mədrəsənişin tələbə, bir gənc xoca ki, yeni-yeni xocalığa hazırlanıyör, şübhəsiz ki, məs'ud yaşamaq için sairlərdən daha ziyadə daireyi-mədəniyyətə girmək istər. Xar və zəbun qalmaq istəməz.

Daha açıq tə'bir ilə – onlar Molla Nəsrəddinin “tavlamıxda bağlanıb qalmış buzovuna bənzər”, mıxdan açılınca dörd əlli, dörd ayaqlı qaçmaq istərlər. Onları həyati-

mədəniyyəyə alışdırmaq üçün beş-altı aylıq rəhbərlik kifayət edər. Lakin şu rəhbərlikdə mülayimət və məhəbbətdən əsla uzaq bulunmamalıdır. Onları inadla, məzəmmət ilə deyil, qardaş kimi sevə-sevə daireyi-itihada çağırmalıdır.

Mümkün dərəcədə hər şəhərdə, hər qəsəbədə bir qaç ə'zadan mürəkkəb bir cəmiyyət təşkil edilmişdir. Bə'zi şəhərlərimizdə olan nəşri-maarif cəmiyyətləri kibi vaqt qaib etmədən qəflət, cəhəlet uçurumlarında yuvarlanan o biçərələri müəllimliyə təşviq etməli, çalışdırmalı, bə'zi ufaq-təfək məsarifi dəröhdə etməlidir. Müxtəsərcə qıraət, hesab, türk tarixi, islam tarixi, coğrafiya, qəvaidi-lisan kibi bir taqım mühüm, fəqət qolay şeyləri az bir zamanda öyrədir pərvaz eyləməlidir.

Keçən həftələrdə Ə.T. əfəndilərinin bu məsələyə dair yürüdükləri mütaləyi hər kəs oquyub, görmüşdür. Onun üçün pək də təfsilə hacət yox zənn edərim.

Fəqət burasını bilməli ki, bu hal inqilabi bir haldır. Bu üsul dəvam etsə-etsə ancaq iki-üç sənə dəvam edə bilər. Pək ziyadə uzanması arzu ediləcək dərəcədə fayda verməz, çünki bu qısm müəllimlərin beş-on aylıq təhsili ibtidai məktəbləri yarım-yamalaq idarə edə bilər, çocuğu az-çoq qıraət, kitabət, tarix, lisan... və sairə kibi şeylər ilə müstəfid edərsə də, fəqət bir çöq nöqtəyi-nəzərdən nəticə qüsurlu çıxı bilər.

Beş aylıq təcəddüd, iyirmi beş illik mevhumat ilə paslanmış dimağları (beyinləri) hiç də silib təmizləyəməz. Bəhərhal əski küp yenə az-çoq sızmağa başlar. İcab edən fəzali- əxlaqiyyəyi, hissiyyatimilliyəyi tələbəyə tələqin etməyib, xoş bir qayəyə varamazlar. Çünki o kibi fəzilətlər tədrici təkamül bir təhsilə möhtacdır.

Sür'ətlə alovlanan hər şey, hər əməl, hər duyğu səbat göstərməzsə pək çabıq sənər, yaşayamaz, sür'ətlə münqəriz olur, yarım-yırtıq, qırıq-tökük işlər daima nəticəsiz qalır.

Təcrübəkar müəllimlərə, həqiqətəşinə xocalara malik olmaq üçün er-gec iki böyük müəssisəyə ehtiyacımız var ki, biri milli bir darülmüəllimin, digər də ruhani bir darülemdən ibarətdir.

Bu xüsusda fəzilətpərvər şeyxülislam həzrətlərinin keçənlərdə "Həqiqət"də bir məqalələri də var idi.

O məqalə, Qafqasyada ciddi və həqiqi bir darülem tə'sisini tövsiyə ediyordu. Və orada tə'qib ediləcək proqramı da ayrıca göstəriyordu. Məzkur proqramı bəyənenlər pək çöq oldu. Fəqət öylə bir mütaləyi-haq bəyanına tə'qib edilmədi. Cavabsız qaldı, əqim qaldı, nəticəsiz qaldı...

Bəli, bin dürlü hava və həvəsə qarşı pərəstiş edən milyonlar, bir çöq rəzilənə, səfilənə işlərdə küllü gedən altınlar, öylə bir nidayihəqiqətə qarşı susdu, qaldı. Səs vermədi, lal oldu.

İllərcə ərz olunduğu kibi hər şey öz yerində, öz vaxtında yapılacaq. Qış keçib gedəcək, yüzü qaralıq kömürə qalacaqdır.

Lakin anlaşıldığına görə bu iki darülem, şimdilik ayrı-ayrı açılamıyacaq. Camaatda az-çoq həvəs varsa da para (?) cənabları pək də aldırmyor, müsaidə etmyor, daha doğrusu, məsləhət görmüyor.

Zatən Ərdəbil dəlləkləri baş ucunda hazır; kəndini zəhmətə, məşəqqətə, məsrəfə soqmaq fəzlə deyilməy?

Bununla bərabər hər halda bizim üçün alim və müəllim yetişdirəcək müntəzəm və mürtəb bir müəssisə lazımdır.

Azacıq himmət, qeyrət edilərsə bu iki arzunu bir nöqtədə birləşdirərik. İki bostanı bir ırmaqdan sirab edə bilərik. Müntəzəm bir darülmüəllimin tə'sis edilsə müəllim qıtlığı çəkməkdən qurtularıq. Sınıflar tə'qib edildikcə edilir. Səkkiz-doquz sənə dərsə dəvam olunur. Müəllimliyə istihqaq qazanıldığı təqdirdə tə'lim və tədrisə həvəskar olanlar müəllimliyinə gedər. Axund (alim) olmaq arzusunda olanlar isə iki-üç sənə dəxi ayrıca darülmüəllimin programına ilavə olunmuş, ilahiyyat şö'bəsinə dəvam edər. Dünya və axirət elmlərini mükəmməlcə təhsil etmiş olur. Və həqiqi, mühakiməli, doğru bir mə'lumata malik olunur. İştə o zaman haqqilə alim adına layiq alimlər görərik. Və müəllim qıtlığı çəkməkdən də azad olarıq.

Hüseyn Cavid